

Hosszú palatális magánhangzók Sylvester János nyelvváltozatában: hangváltozások és paradigmatis hatások*

1. Bevezetés. Amint az köztudott, Sylvester János egyike azon 16. századi szerzőknek, akik írásrendszerükben két hosszú palatális nem felső nyelvállású ke-rekítetlen magánhangzót különböztetnek meg; ő ezeket az *ę*, illetve az *ê* jelekkel jelölte. Közkeletű vélekedés szerint, amelyet én magam sem vitatok, a kettő között nyíltsági különbség volt. Bár nyilvánvalóan már nem feltárható minden fonetikai részlet, a jelen céloknak megfelelő és adekvát közelítés szerint a hangértékek ezek lehettek:

- (1) *ę* = *é* (IPA [e:])
ê = *ē* (IPA [ɛ:])

Sylvester eme grafematikai különbségtételéhez hasonlót látunk Heltai Gáspár, Károlyi Gáspár és Dévai Bíró Mátyás munkáiban, még ha maguk a grafikus jelek nem ugyanazok is. Sylvester azonban kilóg a sorból annyiban, hogy erősen í-ző nyelvjárást használ, ami az ő esetében egyedi összefüggésekbe helyezi a palatális hosszú magánhangzók kérdését, hiszen más nyelvjárások *é* hangjának nála sokszor *í* felel meg.

Ebben a dolgozatban elsősorban arra teszek kísérletet, hogy az *ę* jel és az általa jelölt [e:] hang előfordulásait és eloszlását szisztematikusan leírjam. Ez azonban természetes módon vezet további kérdésekhez: az *ę* ([e:]) hang í-zéshez való viszonyához, az őt érintő morfológiai (paradigmatikus) kiegyenlítődésekhez, valamint a másik középső nyelvállású palatális hosszú magánhangzó (*ő*) sorsához. Távollabbról tekintve magától értetődő módon az egész magánhangzórendszerre vonatkozóan érdekes kérdések merülhetnek fel, amelyek közül ki fogok térni a tololánc kérdésre; ezzel kapcsolatban pedig röviden össze fogom vetni Sylvester magánhangzó-rendszerét Heltai Gáspáréval és Károlyi Gáspáréval.¹

* Köszönettel tartozom GUGÁN KATALINNAK és VARGHA FRUZSINA SÁRÁNAK a kézirat első verziójához fűzött megjegyzéseiért. A kutatás részben az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat (HUNREN) KSZF-14/2023 Fehér foltok című pályázatának támogatásával valósult meg; a kutatás egy részét a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara támogatta (PPKE-BTK-KUT-23-2 sz. projekt).

¹ Adná magát a kérdés, hogy miért nem foglalkozom egyszersmind az *ê* ([ɛ:]) előfordulásai és eloszlásával is. A helyzet az, hogy amit erről mondani lehet, azt az irodalomban már megírták: ez a hang világos módon a kései ómagyar korra az [ɛ] nyúlásával létrejött magánhangzó folytatása, előfordulásai és eloszlása meglehetősen pontossággal megfelelnek annak, amit etimológiai alapon várhatunk (ehhez elsősorban I. KAPOSÍ 2018-at és az ott hivatkozott irodalmat). Azon felül, hogy az őt érintő alternációkat a teljesség kedvéért röviden bemutatom, nem fogok az *ê*-vel részletesebben foglalkozni.

A dolgozat felépítése a következő. Először bemutatom a forrásokat és az adatokat általában (2.), utána az *ε*-vel jelölt hangot helyezem el Sylvester nyelvátvitelének hangtörténeti összefüggéseiben (3.). Ezt követően az *ε*-t érintő morfológiai analógiákat mutatom be (4.), majd rátérek az *ε* magánhangzórendszeren belüli sajátos viszonyainak kérdésére (5.), értve ez alatt az eredeti *é*-vel részben párhuzamosan változó *ő* viselkedését, valamint a palatális magánhangzókat érintő rendszeres változásokat. Végül (6.) kitérek a tololánc kérdésére, amely az *i*-zéssel kapcsolatban fel szokott merülni, ebben az összefüggésben pedig rövid és részleges összehasonlítást teszek Heltai és Károlyi nyelvátvitelével, valamint az újkori nyelvjárásokkal.

2. A források és az adatok. Sylvester János munkái több okból is egyedülálló lehetőségeket kínálnak számos nyelvi jelenség kutatására.² Egyfelől Újszövetség-fordításának köszönhetően már pusztán méretében is jelentős szövegtöredék maradt hátra. Másfelől grammatikájában és az Újszövetséghez írott függelékeiben reflektál is bizonyos nyelvi kérdésekre, valamint rendszerezett formában ad számos példát egyes jelenségekre (teljes vagy majdnem teljes ragozási sorok stb.). Harmadrészt hozzá lehet ehhez tenni nagyfokú nyelvi tudatosságát és kifejezett törekvését a következetes írásmódra. Negyedikként pedig nagyon fontos az a 113 disztichon, amit írt, azaz 226 sornyi vers, amely a klasszikus formának köszönhetően explicit módon jelzi számos magánhangzó hosszúságát.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy ami írásban látható Sylvesternél, minden esetben adottnak vehető abban a formában. A korai nyomtatványokra jellemző esetlegességektől nem mentesek munkái, az Újszövetség-fordítás nyomtatása közben ráadásul nyomdászt is kellett váltani (DÁN 1973). A magánhangzók hosszúságának jelölése nem teljesen következetes, különösen a grammatikájában nem; a disztichonokban pedig egyszer-szám szerint történő módon szabadon értelmezi vagy a versmértéket, vagy a hosszúságot. Mindezekre való tekintettel határozott kijelentéseket akkor lehet tenni, ha egy adott jelenségre több, egy irányba mutató példa van.

A magánhangzók hosszúságát legkövetkezetesebben az [a:], az [ɛ:] és az [e:] esetében jelöli Sylvester (*ā*, *ē*, *ē*). A kerek magánhangzók ([o:], [u:], [ø:], [y:]) esetében nem, az [i:] esetében következetlenül jelöli (*i*). A betűtest fölötti ékezetek némi változatosságot mutatnak, főleg az *i* esetében: a vonás többféle formájú lehet, és előfordul a betűtest fölötti ponttal együtt is (a digitalizált korpuszban egységesen *i*-ként van átírva). A hosszú és rövid *i* ugyanakkor jól elkülöníthető az Újszövetségben. Ellenőriztem minden olyan szóalakot, amely legalább kétszer előfordul és írásban hosszú *i*-t tartalmaz; ezek között gyakorlatilag csak olyan szavak/szóalakok találhatók, amelyek más nyelvjárásokban jellemzően *é*-t tartalmaznak. Eredeti [i:] vagy [i] hangot tartalmazó szavakkal szinte soha nem fordul elő, hogy *i*-vel volnának leírva.³ Különbőség van tehát *vig* (= *vīg*) és *vīg/vīg* (= *vég*)

² A dolgozatban a Grammatica hungarolatinára (SYLVESTER 1989) egyszerűen grammatikaként, az Újtestamentumra (<https://mek.oszk.hu/06900/06987>) Újszövetség(-fordítás)ként hivatkozom.

³ Ahogy meg tudtam állapítani, egyedüli kivételt ez alól a nehezen megkülönböztethető *vesz/vész* igepár alakjai jelentenek (*vész*, *vészik* stb.); továbbá egyetlen helyen, a Márk- evangélium bevezetőjében fordul elő három olyan alakja az *ír* igének, amely ékezetes *i*-t tartalmaz (az *ír* és származékai a digitalizált korpusz adatai szerint 542 alkalommal fordulnak elő rövid *i*-vel írva).

között, avagy *iszik* és *íszik/iszik* (= *eszik*) között, és így tovább. Bizonyos visszatérő lexikális vagy morfológiai elemek pedig egyértelműen hosszú *i*-t mutatnak versben (pl. *lelkit, vírit, mentiben* írásmódtól függetlenül).

A cikkben felhasznált példák szinte mind az Újszövetség-fordításból származnak; ahol a grammatikából vettem őket, ott azt külön jelezni fogom. Az Újszövetség-fordítást digitalizált formában használtam (Ómagyar korpusz⁴, I. SIMON–SASS 2012), de ahol szükségesnek láttam, és ahol az adatok mennyisége ezt lehetővé tette, az eredeti nyomtatvány online elérhető, befényképezett változatában ellenőriztem a konkrét szöveghelyeket. A 6. részben a Heltai Gáspár és a Károlyi Gáspár Újszövetség-fordításából származó adatokat szintén az online Ómagyar korpuszból vettem. A példák írásmódját a főszövegben normalizáltam, kivéve a dolgozat középpontjában álló [ɛ:], [e:] és [i:] hangok jelölését. Csak ahol feltétlenül szükséges az egyértelműség kedvéért, ott adom meg zárójelben a mai köznyelvi alakot. Az *i*-t hosszúnak jelölöm a példákban mindenütt, ahol biztosra vehető a hosszúság, függetlenül attól, hogy Sylvester az adott esetben jelöli-e.

Az *e/ë* ([ɛ]/[e]) különbséget nem fogom jelölni a dolgozatban, mivel ehhez Sylvester írásmódjában semmi támpontunk nincs, és a szakirodalom egybehangzó vélekedése szerint (BENKŐ 1957: 91; BÁRCZI 1958: 152; BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967: 177; E. ABAFFY 2003: 603) éppen az északkeleti nyelvjárásokban épült le leghamarabb, már a középmagyar korban ez a kontraszt.

3. Az *ɛ* hangtörténeti kialakulása. Az adatok alapos szemrevételezéséből két nagyon egyszerű szabályszerűség látszik kirajzolódni, az egyik fonológiai, a másik morfológiai jellegű. (Az utóbbit lentebb, a 4. részben írom le.) A fonológiai szabályszerűség azzal függ össze, ahogyan a Sylvester által használt nyelvjárás *i*-ző jellege kialakult, ez pedig a (2)-ben látható környezetfüggő (pontosabban negatívan környezetfüggő) hangváltozás formájában írható le.

(2) [e:] > [i:] kivéve szóvégen

Hangtörténeti szempontból nézve az *ɛ* nem egyéb, mint a szó végén [i:] -be nem záródó, hanem változatlanul maradó [e:] jele. Fonetikailag nézve nem látok okot arra, hogy kételkedjem az *ɛ* valódi [e:] hangértékében, de a fonológiai rendszert tekintve elegendő annyihoz ragaszkodni, hogy egy olyan hosszú, palatális, kerekített magánhangzóról van szó, amely különbözik mind az [i:] -től, mind az [ɛ:] -től, etimológiailag kései ómagyar [e:] -re megy vissza, és a legtöbb későbbi nyelvjárásban [e:] -nek vagy diftongusos jellegű [ie] -nek (ritkábban [ei] -nek) felel meg.

Tisztában vagyok azzal, hogy az *i*-zés (azaz általában a nyelvjárások közötti szisztematikus *é* ~ *i* megfelelés) kialakulását nem egyedül egy [e:] > [i:] hangváltozásra vezeti vissza a hangtörténeti szakirodalom, hanem ezen felül potenciálisan két másik folyamatra, a *j* végű diftongus jellegű szekvenciák nyelvjárásonként eltérő fejlődésére (*tanejt*, **kezejt* > *tanét*, *kezét* v. *tanít*, *kezeit*), valamint a korai ómagyar rövid *i* nyíltabbá válás nélküli pótlónyúlására (pl. *szegin* > *szegin(y)*)

⁴ <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-intro.html>.

[i] > [e] > [e:] > [i:] változási sor nélkül, azaz nyílás, majd zárulás nélkül; ehhez összefoglalólag l. E. ABAFFY 2003: 606). Az *i*-zést létrehozó háromféle változás közül a harmadiktól, úgy vélem, bizvást eltekinthetünk Sylvester esetében, ugyanis az általa használt nyelvjárásban az eredeti hosszú *i*-k, bármilyen forrásból eredtek is, minden jel szerint megrövidültek, ahogyan a másik két zárt magánhangzó (*ú*, *ű*) is – esetleg éppen soha nem is voltak hosszúak (részletesebben l. lentebb az 5. részben). Műveiben elég jól kimutatható kontraszt van *i* és *í* között, az utóbbi azonban más nyelvjárások *é*-jének felel meg (l. fentebb az 1. és lentebb a 6. részben).

Az *i*-zés másik forrása, a diftongus jellegű szekvenciák eltérő fejlődése megint csak nem jelent semmi olyat, ami a (2)-ben felírt változás alól kilógna. A *keze* ~ *kezít* típus viselkedése gond nélkül összeegyeztethető a diftongusos eredetű relatívító-végződés korábbi [e:]-vé válásával; ugyanezt teljesen egyértelműen mutatják a hasonlóan rekonstruált latívuszi alakok formái Sylvesternél (*bele*, *melle* stb.), ahogyan a magánhangzós múlt határozott E/3 alakjai is (*kire*, *nize*). Megjegyzem, hogy az *-ít* képző valamilyen módon más utat járhatott be; erre utal az, hogy Sylvester az Újszövetség-fordításában mindig *ij*, *iy* szekvenciaként írja, soha nem a hosszú *i*-t jelölő betűk valamelyikével (*i*, *í*). Ez azonban lehet az *i*-zéstől teljesen független fejlemény, és a fentebb mondottak lényegén semmit nem változtat: egy feltételezett [e:] > [i:] változás, amely szövégen nem történt meg, szükségszerű első lépésnek tűnik, hogy az [i:] és [e:] hangok eloszlását és az *ę* betű használatát Sylvesternél pontosan leírassuk.⁵

Három olyan lexikális egység van, amelyekben az *ę* nem szóvégi helyzetben van, mégis megmaradt változatlanul Sylvester nyelvhasználatában: az *es*, a *męg* (*męgis*, *męglen*, *esmęglen*), valamint az *eleg*. Ezek első ránézésre a magas gyakoriságú szavak közé tartozó lexikális kivételeknek tűnnek; mindazonáltal néhány megjegyzést fűzök hozzájuk.⁶

Az *es* esetében Sylvester teljes mértékben tudatában volt az *is* változatnak, amely funkciójában ekkor már elkülönült az eredetitől; ez grammatikájából egyértelműen kiderül. Valamiért ugyanakkor határozottan elzárkózik az utóbbi használatától.⁷ Világos, hogy az *is* változat létrejötté független a (2)-ben említett [e:] > [i:] változástól, hiszen más nyelvjárásokban is megtörtént, de természetesen nem

⁵ Maguk a tények természetesen nem jelentenek újdonságot: már PAPP LÁSZLÓ nagyszabású adatgyűjtésében, amely a 16. század végi északkeleti *i*-zés feltárását célozta, az adatok összesítésénél nem talált szóvégi *i*-t eredeti *é* helyén (PAPP 1963: 31, 33). Az adatokat ugyanakkor morfématípusok szerint osztályozza, így nem is tud rámutatni erre a fonológiai szabályszerűsége. Ugyanez áll a részben PAPP (1963)-ra reflektáló, részben Sylvester adatait vizsgáló IMRE SAMU feldolgozására (1964: 47–48) is.

⁶ Érdekességképpen megjegyzem, hogy a kérdő *-e* partikula Sylvesternél mindig *-i*-ként jelenik meg. Feltételezve, hogy itt eredeti rövid magánhangzóról van szó, ennek az itt tárgyalt jelenségekhez vélhetőleg nincs köze. Egyetlen adatunk van olyan esetre, amikor a partikula *ę*-re végződő szóalakot követ: *esméręi* (= *ismerę-e*).

⁷ A grammatika Kötőszó (Coniunctio) című fejezetében így ír: „A kapcsoló értelmű kötőszó a mi nyelvünkben az *es*, amelyet egyesek úgy az írásban, mint a kiejtésben hibásan használnak. Ennek a szónak ugyanis az első betűjét, tudniillik az *ę*-t, hol lehagyják, hol *i*-re változtatják. Az előbbire példa... *felele smonda*; a másodikra... *Meńńetek el tũis*. Ugyanis így kell írni és mondani: *felele ęs monda*, valamint *Meńńetek el tũ ęs*” (saját fordításom – Cs. A.).

is zárják ki egymást, amint azt Abádi Benedek Sylvester Újszövetség-fordításához illesztett, hasonlóan *í-ző* nyomdászai apológiája mutatja.⁸

A *még* és összetételei/képzései esetében talán feltehető, hogy a *míg* szó akadályozta az eredeti [e:] záródását. Bár az utóbbi Sylvesternél szinte biztosan *míg* volt, a két szó erősen átfedő eloszlása vélhetőleg elősegíthette az [e:] változatlanul maradását, hogy ne alakuljon ki *míg* vs. *mig* kontraszt. Másfelől ugyanakkor látható keveredést is okozott, elsősorban a *miglen* (*míglén?*) / *męglén* alakokban. Az *eleg* esetében csak arra tudok rámutatni, hogy bár Sylvesternél valóban sosem fordul elő *í*-vel, egyébiránt biztosan variábilis volt; mutatja ezt Abádi Benedek már említett rövid szövege is.⁹

4. Az *ę* analógiás terjedése. Az *ę*-vel jelölt [e:] hang a fentebbi három lexicális kivételtől eltekintve eredendően ott tudott előfordulni, ahol szó végén korábban is állhatott [e:] hang. Ezek a környezetek a (3)-ban kimerítően fel vannak sorolva:

- (3) (a) a transzlatívuszi esetű névszók (*emberreę*)
- (b) a birtokos *-é* toldalékkal ellátott névszók (*Isteneę, öveę*)
- (c) a latívuszi eredetű határozószók (*beleę, melleę*)
- (d) egyes idegen eredetű nevek (*Máteę*)
- (e) a határozott ragozású magánhangzós múlt idejű E/3 igealakok (*viveę*)
- (f) a határozott ragozású feltételes módú E/3 igealakok (*vinneę*)

Ezek közül a környezetek közül a (3a) nem adott lehetőséget analógiás kiterjesztésre, hiszen ott az *ę* mindig szóvégi helyzetben volt, az esetragozott névszó tovább nem toldalékolható. Az összes többi környezetben azonban további toldalékokat vehettek fel az alakok, itt tehát elvben volt lehetőség arra, hogy analógiás terjedést előidéző paradigmatis hatások lépjenek fel. Analógiás terjedés alatt azt értem, hogy az *ę* nem szóvégi helyzetben is megmarad – avagy esetleg egy korábbi, nem adatolt [e:] > [i:] változást követően visszakerül az alakba.

A (3b) környezetben a birtokos *-é* minden toldalék (tehát a többes *-i*, *-k* és az esetragok) előtt stabilan megmarad (*öveęi, öveęk, öveęt* stb.), az analógiás kiterjedés itt maradéktalanul megtörténik, vagyis egyáltalán nem látunk [e:] > [i:] változást. Ez egyszermind lehetőséget adott egy olyan morfológiai kontraszt fenntartására, amely más nyelvjárásokban elveszett, ti. egy olyan alak, mint *emberét*, másutt egyaránt lehetett az *embere* és az *emberé* tárgyesete, Sylvester nyelvjárásában azonban ezek különböznek, hiszen *emberít*, illetve *emberęt* kellene, hogy legyenek. Ilyen minimális párt éppen nem találtam a szövegben, a morfológiai típusok viselkedése ugyanakkor teljesen egyértelműnek tűnik, lásd (*az ő*) *Istenít, Istenineę, fejít* stb. mindig így, ezzel szemben *máseę, máseęrul* stb.; az *öveę* alakkal szemben pedig előfordul az *övít*, amely az *öve* tárgyesete (ApCsel 21).

Érdekesen alakulnak a birtokos névmások, itt ugyanis az *öveę, öveęk* alakok mellett a többi személyben következetesen az alábbiakat használja Sylvester:

⁸ „te is keues vítket meg enghegg mostan, ęs ez első munkankat io neuen vegeđ”

⁹ „Iollehet elig vigāzsunk volt erre, hoę vitek ne esneę”

enim, tięd, mięnk, tiętek. Úgy tűnik tehát, hogy az *enim* kivételével a többi alakban az eredeti [e:] vagy ellenált a zárulásnak, vagy az *öve* analógiás hatása érvényesült benne. Ami a *tięd, mięnk, tiętek* alakokban közös, és szembeállítja őket az *enim* alakkal, az a hangkörnyezet: mindháromban [ie:] szekvencia található, ami talán meggátolhatta az [e:] zárulását, hogy ne jöjjön létre [ii:] szekvencia a szón belül.¹⁰

A latívuszi eredetű határozószók (3c) esetében világos, hogy a személyragozott alakokra mind kiterjedt a szóvégi *ę*; bár sok ilyen adat nem található a szövegben, azok egyöntetűen viselkednek (*beļętek, beļęiek, melleń, melleńę*). Minden bizonnyal ide sorolható az *elębb(i)* alak is.

Az idegen nevekben megjelenő *ę* (3d) megjelenhet szóvégen és toldalékok előtt is. Az egyetlen ide tartozó név, amely jelentősebb számban fordul elő, a *Mátę*: toldalékolatlanul 14-szer fordul elő az Újszövetségben (továbbá 44-szer élőfejenben, ezek a digitalizált adatbázisban nem szerepelnek), ezekből két alkalommal *ę*-vel írva, az összes többi esetben mellékjel nélküli *e*-vel. Toldalékolat alakjaiban hatszor fordul elő, ebből ötször *ę*-vel írva, egyszer mellékjel nélküli *e*-vel. Ezeken felül előfordul még a tárgyesetű *Szinthikę* (*Synthikę*), *Fębę* és *Noę*. Az első névnek ez az egyedüli előfordulása; a második részesesetben is előfordul egyszer (*Fębęnek*); a *Noę* név még hétszer fordul elő toldalékolatlan és különböző toldalékolat alakokban, de mindannyiszor vagy *ę*-vel, vagy mellékjel nélküli *e*-vel írva. Az idegen nevekben mutakozó adathiány és használati bizonytalanság megnehezíti, hogy bármilyen általánosítást tegyek; megfigyelhető továbbá, hogy a sokszor előforduló *Jęzus, Hęródes, prófęta* szavakban a disztichonok alapján egyértelműen hosszúnak tűnő magánhangzó ([e:]?) jelölését Sylvester kifejezetten kerüli. Meg kell fontolni azt is, hogy az *ę* betű a középkori és a humanizmus kori latin paleográfiában bevett elem volt, általában a klasszikus latin *ae*-nek felelt meg, Sylvester betűhasználatában ez is szerepet játszhatott: grammatikájában például a 'görögök' jelentésű latin szó előfordul mind *Graeci*, mind *Gręci* alakban. A fentebb idézett *Fębę* név első *ę* betűje pedig görög *oi*-nak (és latin *oe*-nek) felel meg. Természetesen észben kell tartani azt is, hogy a *Mátę* név a 16. században már bevett név volt Magyarországon, nem ugyanúgy minősíthető idegen névnek, mint a másik három.

Az igealakokban szóvégen megjelenő *ę* (3e és 3f) az E/3 alakról áterjedt a paradigmában a T/3 alakra (*viveń, megöļęk, vinńęk, tenńęk, megöļńęk*). A múlt időben kategorikusan áterjedt a T/2-re is (*megöļętek*), a feltételes módban ugyanez már variábilisan történt, és előfordul mind az analógiás [e:], mind a hangtörténetileg

¹⁰ A hangkörnyezet hatására vonatkozó föltevésnek nem mondanak ellent az *-ęrt*-tel toldalékolat alakok, ahol [i] után is mindig zárulást látunk (*kińrt, mińrt*), az *-ęrt* ugyanis Sylvester nyelvjárásában nem a „valódi” toldalékokhoz (pl. esetragokhoz), hanem a *-kor(on)*-hoz és a *-kęppen*-hez hasonlóan viselkedik. Ez abból látható, hogy előtte a tövégi magánhangzók rövidék: *igheńrt, ileteńrt, vireńrt* (= *igęęrt, életęęrt, véreńrt*), szemben az esetragozott alakokkal: *igheń, ileńbe, vireńek*. Tudvalevő ugyanakkor, hogy az *enyęm* más nyelvváltozatokban is különbözhet a *tięd, mięnk, tiętek* alakoktól, hiszen az előbbinek akár a mai köznyelvben is lehet *i-s* mellékalakja (*enyim*), az utóbbiaknak *e-s* mellékalakja (*tied, mienk, tietek*), fordítva azonban ez nem áll. Mivel Sylvester Újszövetségében az *enim* mind a nyolc előfordulásában rövid *i*-vel van írva, és túlnyomórészt a grammatikájában is (az utóbbiban két *enim* írásmódtól eltekintve), az is lehetséges, hogy korábbi rövid [i]-t tartalmazott.

szabályos [i:] az utolsó előtti szótagban (*tenne^ttek/tennⁱtek*). Lényeges, hogy mindezek az analógiás átvitelek csakis a legszűkebb paradigmaticus viszonyok mentén történtek, tehát nem terjedtek át a határozatlan ragozásba (*tennⁱnek, megö^líték*), a -t jeles múltidőbe (*tü^{tt}ítik*), avagy a kötőmódba (*tegy^{ik}*); de ahogy fentebb bemutattam, még a határozott paradigmákban sem terjedtek át az E/1, E/2 és a T/1 alakokra.

Az 1. táblázatban bemutatom a teljes ragozási sorát egy magas hangrendű nem ikes igének (*szeret*).¹¹ Az eredeti [e:] hangtörténetileg csak a [39, 45] alakokban maradt meg; az analógiás kiterjesztés iránya innen az alábbi volt: [39] → [42] → [41] és [45] → [48] → [47]. Figyelemre méltóak különösen is az alábbi minimális kontrasztok: *szeret^{ek}* [42] vs. *szeret^{ik}* [7]; *szeret^{etek}* [41] vs. *szeret^{íték}* [11]; *szeret^{ne^ttek}* [47] vs. *szeret^{nⁱtek}* [17]; *szeret^{íték}* [35] vs. *szeret^{íték}* [11]; *szeret^{ik}* [36] vs. *szeret^{ik}* [7]. Vegyük észre, hogy mind azok az alakpárok, amelyekben kizárólag egy magánhangzó nyelvváltsókában van különbség (a felsoroltakból az első három), mind pedig azok az alakpárok, amelyekben kizárólag egy magánhangzó hosszúságában van különbség (a felsoroltakból az utolsó kettő), mindig eltérnek határozottságban is egymástól. Ennek a jelentősége abban áll, hogy a határozott vs. határozatlan kontraszt eltérő szintaktikai környezetet feltételez, ilyen módon pedig jelentősen csökkenti mind a magánhangzó-minőségre, mind a magánhangzó-hosszúságra önmagában háruló kontrasztív terhet.¹² A (4)-ben felírt általánosítást ezt a megfigyelést foglalja össze.

(4) Ha két igealak csak egy magánhangzó hosszúságában vagy nyelvváltsókában tér el egymástól, akkor határozottságban is különböznek.¹³

¹¹ A táblázatban szereplő adatok a következőképpen álltak elő. Sylvester a grammatikájában majdnem teljes paradigmát ad a *szeret* igéhez, mindössze a határozott feltételes mód hiányzik. A hiányzó alakokat az Újszövetség szövegéből pótoltam ki, egyes esetekben más magas hangrendű igék előforduló alakjaiból. Grammatikájában egyetlen ponton mutat jelentős bizonytalanságot, a határozatlan E/2 -él végű alakoknál, ahol az ékezet hiányzik (*szerettel*), az Újszövetségben azonban teljesen következetes az -él használata (*szerettél* stb.). Megjegyzendő, hogy a grammatika igékről szóló fejezetében az ékezethasználata valamiért a könyv többi részéhez képest igen következetlen. — Sylvester a grammatikában egyáltalán nem említi, az Újszövetségben azonban gyakran használja a *szeretend* típusú jövő időt. Ez nem szerepel az 1. táblázatban, mivel a magánhangzója hosszúsága még további alapos vizsgálatokat igényel. Az *e ~ é* lényegében véletlenszerűnek látszó eloszlást mutat (*jövend ~ jövend*, szemben azzal, amit KAPOSI 2018: 34 ír), kizárólag a *lënd, vënd, tënd, endik* jövő idejű paradigmájában következetesen hosszú a magánhangzó, ahol ez a tövégi *e* és a toldalékkezdő *e* összevonásaként értelmezhető. A mély hangrendű igéknél ezzel szemben az alakok 78%-ában *á* található (*mondándja, ivándik* stb.). Az -andó/-endő képzős particípiumokban ugyanakkor mindig rövid a magánhangzó, kivéve az egyetlen *tëndő* alakot.

¹² A *szeretők* (40) vs. *szeretek* (42) és a *szeretnek* (48) ugyanakkor mutatja, hogy a kerekesség eléggé robusztus jegy volt ahhoz, hogy a határozott paradigmán belül is kizárólagosan jelenítse meg a személy morfológiai kontrasztját.

¹³ Talán meg lehet fogalmazni ezt a megfigyelést általánosabban és informálisabban is: a kis fonológiai különbséghez nagy morfológiai (paradigmatikus) távolság kell. Arról azonban itt nem fogok hipotéziseket megfogalmazni, hogy ez mennyire általános valójában.

1. táblázat

A *szeret* ige ragozása Sylvester munkái alapján

Határozatlan				Határozott			
jelen kijel.				jelen kijel.			
1	<i>szeretek, -tlek</i>			31	<i>szeretem</i>		
2	<i>szeretsz</i>			32	<i>szereted</i>		
3	<i>szeret</i>			33	<i>szereti</i>		
4	<i>szeretünk</i>			34	<i>szeretjük</i>		
5	<i>szerettek</i>			35	<i>szeretitek</i>		
6	<i>szeretnek</i>			36	<i>szeretik</i>		
mgh-s múlt		feltételes		mgh-s múlt		feltételes	
7	<i>szeretik, -tílek</i>	13	<i>szeretnik, -nilek</i>	37	<i>szeretím</i>	43	<i>szeretním</i>
8	<i>szeretíl</i>	14	<i>szeretnil</i>	38	<i>szeretíd</i>	44	<i>szeretníd</i>
9	<i>szerete</i>	15	<i>szeretne</i>	39	<i>szeretę</i>	45	<i>szeretnę</i>
10	<i>szeretünk</i>	16	<i>szeretnünk</i>	40	<i>szeretők</i>	46	<i>szeretnők</i>
11	<i>szeretítek</i>	17	<i>szeretníték</i>	41	<i>szeretętek</i>	47	<i>szeretnętek / -níték</i>
12	<i>szeretínek</i>	18	<i>szeretnínék</i>	42	<i>szeretęk</i>	48	<i>szeretnęk</i>
t-múlt		kötőmód		t-múlt		kötőmód	
19	<i>szerettem, -ttelek</i>	25	<i>szeressek, -sselek</i>	49	<i>szerettem</i>	55	<i>szeressem</i>
20	<i>szerettél</i>	26	<i>szeressél</i>	50	<i>szeretted</i>	56	<i>szeressed</i>
21	<i>szeretett</i>	27	<i>szeressen</i>	51	<i>szerette</i>	57	<i>szeresse</i>
22	<i>szerettünk</i>	28	<i>szeressünk</i>	52	<i>szerettük</i>	58	<i>szeressük</i>
23	<i>szerettetek</i>	29	<i>szeressetek</i>	53	<i>szerettíték</i>	59	<i>szeressíték</i>
24	<i>szerettének</i>	30	<i>szeressenek</i>	54	<i>szerettik</i>	60	<i>szeressik</i>

A 2. táblázatban bemutatom a teljes határozatlan ragozási sorát egy magas hangrendű ikes igének (*cselekedik*).¹⁴ Mivel az ikes igék Sylvesternél az *iszik* (= *eszik*) és az *iszik* kivételével nem állnak határozott tárggyal, a határozott ragozást nem a maga teljességében illusztrálom, csak az *iszik* azon alakjaival, amelyek az Újszövetség-fordításban előfordulnak. Ezek végződése megegyezni látszanak a nem ikes igék határozott végződéseivel (az ígető pedig többirányú magánhangzó-váltakozásokat mutat).

¹⁴ Hasonlóan az 1. táblázathoz, a 2. táblázat is egyszerre alapszik a grammatikán és az Újszövetségen. A grammatikában Sylvester a *szerettetik* ragozási sorával illusztrálja a szenvedő igeragozást. Ebből pótoltam a *cselekedik* ige Újszövetségből hiányzó alakjait.

2. táblázat

A *cselekedik* ige ragozása Sylvester munkái alapján, valamint az *iszik* Újszövetségben előforduló határozott alakjai

Határozatlan				Határozott			
jelen kijel.				jelen kijel.			
1	<i>cselekedem</i>			31			
2	<i>cselekedel</i>			32			
3	<i>cselekedik</i>			33	<i>íszí</i>		
4	<i>cselekedünk</i>			34			
5	<i>cselekedtek</i>			35	<i>íszítek</i>		
6	<i>cselekednek</i>			36	<i>íszik</i>		
mgh-s múlt		feltételes		mgh-s múlt		feltételes	
7	<i>cselekedím</i>	13	<i>cselekedním</i>	37		43	
8	<i>cselekedil</i>	14	<i>cselekednil</i>	38		44	
9	<i>cselekedęk</i>	15	<i>cselekednęk</i>	39	<i>íve (ive?)</i>	45	
10	<i>cselekedink</i>	16	<i>cselekednink</i>	40		46	
11	<i>cselekedítek</i>	17	<i>cselekedniték</i>	41		47	
12	<i>cselekedínek</i>	18	<i>cselekednínek</i>	42	<i>ívek (ivek?)</i>	48	<i>ennek</i>
<i>t</i> -múlt		kötömód		<i>t</i> -múlt		kötömód	
19	<i>cselekedtem</i>	25	<i>cselekedjem</i>	49		55	
20	<i>cselekedtél</i>	26	<i>cselekedjél</i>	50		56	
21	<i>cselekedett</i>	27	<i>cselekedjik</i>	51	<i>ütte</i>	57	
22	<i>cselekedtünk</i>	28	<i>cselekedjünk</i>	52		58	
23	<i>cselekedtetek</i>	29	<i>cselekedjete</i>	53		59	<i>egyítek</i>
24	<i>cselekedtenek</i>	30	<i>cselekedjenek</i>	54	<i>üttik</i>	60	<i>egyik</i>

Vegyük észre, hogy a (határozatlan) ikes igealakok közül kettő, a *cselekedęk* [9] és a *cselekednęk* [15] végződése nem magyarázható sem a (2) hangváltozással (hiszen nem szóvégi helyzetben állnak a magánhangzók), sem analógiás átvitel-
lel (hiszen a *szeretę* [39] és a *szeretnę* [45] típusú alakok a határozott ragozáshoz tartoznak, túl távol vannak ahhoz, hogy analógiás hatást gyakoroljanak). Mivel tudjuk akkor a *cselekedęk* és a *cselekednęk* végződését magyarázni? Konkrétan: miért maradt meg az [e:] hang anélkül, hogy záródott volna, ahogyan a fentebbi (2) hangváltozás alapján várnánk?

Föltevésem szerint a magyarázatot a (4) általánosítás adja meg, jelesül a *cselekedęk* vs. *cselekedik* különbségre vonatkozóan. Ha az előbbiben az [e:] > [i:] záródás szabályosan megtörtént volna, az így létrejövő ***cselekedik* forma kizárólag az *i* hosszúságában tért volna el a neki megfelelő jelen idejű alaktól, tehát ezek között

az igealakok között, amelyek az időt kivéve minden egyéb tulajdonságban megegyeznek, túl csekély lett volna a fonológiai különbség. Ugyanez a probléma nem merült föl a *cselekedjik* [27] típusával kapcsolatban: a kötőmód toldaléka miatt ez az alak bármelyik másik alaktól kellőképpen különbözik ahhoz, hogy az [e:] > [i:] záródás a kontrasztokat ne veszélyeztesse. A feltételes módú *cselekednek* [15] végződése a múlt idejű *cselekedek* [9] analógiájával magyarázható: nagyon erős szabályszerűségnek tűnik, és nem csak Sylvester nyelvváltozatában, hogy a magánhangzós múlt idő és a feltételes mód végződéseinek magánhangzói megegyeznek (ugyanaz áll egyébként a *-t* jeles múltidő és a kötőmód viszonyában is).

Összességében véve tehát úgy vélem, a Sylvester írásrendszerében *e*-vel jelölt, valószínűleg [e:] hangértékű szegmentum előfordulásait és eloszlását kielégítően megmagyarázza a (2)-ben leírt hangváltozás és egy erősen megszorított, szűk paradigmikus hatókörben működő analógiás átvitel, kiegészítve a (4)-ben megfogalmazott, a morfológiai és a fonológiai kontrasztok viszonyára vonatkozó általánosítással.

5. Tágabb rendszerösszefüggések. Az egész magánhangzórendszert tekintve az [e:] > [i:] változás két hangváltozással áll lényegesebb összefüggésben. Az egyik ezek közül a zárt hosszú magánhangzók megrövidülése, a másik az [ø:] (ő) záródása [y:] (ű)-be. Az adatok azt mutatják, hogy Sylvester nyelvjárása azok közé tartozott, amelyekben az eredeti hosszú zárt magánhangzók rövidek voltak, esetleg a szóvégi [y:] kivételével; ez utóbbi egy esetben látszik hosszúnak: *könyörű* (disztichonban; egyébként sok szó végződik *ű/ű-re*, ezek hosszúsága nem egyértelmű: *gyönyörű*, *hegedű*, *betű* stb.). A zárt magánhangzók rövidségét egyértelműen mutatják a disztichonokban található *út*, *úr*, *írás*, *színe*, *híva*, *tűri*, *műre*, *bűnödöt*, *szüzek*, *szüzen* alakok (az első szótagban minden esetben rövid magánhangzóval),¹⁵ de mutatják a következetesen rövid *i-s* írásmódok is a *víz*, *szín*, *kín*, *víg*, *ír*, *bír*, *sír*, *hír* szavak különböző alakjaiban is (l. fentebb a 2. részben). Ebből arra lehet következtetni, hogy Sylvester nyelvváltozatában az [i:] egyedüli forrása a korábbi [e:] volt. Érdekes módon az egyetlen környezet, ahol az [e:] > [i:] változás nem következett be, azaz a szóvégi helyzet éppen az a környezet volt, ahol az [i:] már a kései ómagyarban sem fordult elő, ilyen értelemben egy konzervatív (szerkezetörző) változásról van szó.¹⁶

Az [ø:] > [y:] változás minden jel szerint kizárólag egyszótagú szavak végén következett be, ott azonban meglehetősen következetességgel. Az előzmények teljes

¹⁵ A szóbelseji *ű* egy esetben látszik hosszúnak: *gyűl* (disztichonban), azonban [l] előtt rendszerint hosszúak a felső nyelvválású magánhangzók: *zsidóul*, *görögül*, *tisztulás*, *áruló*. Előfordul továbbá a *húsít* (= *húsvéti*) szó a versben három (!) hosszú magánhangzóval, de ez inkább tűnik kivételnek. (Az kizárható, hogy nyomdahiba folytán kimaradt volna egy *v* az *s* után, mert Sylvester mind a fordítás függelékében, mind a grammatikában kifejezetten az *ét(el)* szóval kapcsolja össze a *húsvét* szót, nem pedig a *vét(el)* szóval.)

¹⁶ Nem egyértelmű, hogy egyszótagú szavak végén állhatott-e [i:]. A *hív* ige toldalékolatlan alakja Sylvesternél mindig egy labiális elemre végződik, a disztichonokban *hiú*-nak (hosszú *ú*-val!) skandálendő. A *vi(v)* ige nincs adatolva toldalékolatlan alakban, a *ri* és a *szív* igék egyáltalán nincsenek adatolva, a *mi* és *ti* személyes névmások, amelyek magánhangzója a korszakban még lehetett hosszú, Sylvesternél mindig *mű*, *tű* alakúak.

bizonyossággal nem minden szó esetében ismerhetők (néhányik esetleg már korábban zárt magánhangzót tartalmazhatott), mindenesetre Sylvester írásmódja egyértelműen mutatja a következőket:

1. Szóvégen és mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt *ű* van ezekben a szavakban: *ő, fő, bő, kő, jó, tő*. Ebben a kétféle környezetben a *fű* és a *fő* szavak egyformán vannak leírva; vagy homofónok voltak, vagy [fy] vs. [fy:] volt a különbség (ugyanakkor a *(fel)nő* mindig *ö*-vel van írva.).

2. Szintén *ű* van a *tőn, lőn, vőn, hőn* magánhangzós múltidők teljes paradigmájában (versben előfordul a *vűnek*), de ugyanezen igék *-t* jeles múltidejében is *ü* van (véltetőleg rövid), ami komplex morfológiai hatásokra utal.

3. A fentebbi 1. pontban szereplő tövek közül négy a magánhangzóval kezdődő toldalékok előtt az *öv* szekvenciát mutatja az *ű* helyén: *öve, jövők, kövek, tövibe*.

4. A *bő* minden alakban *ü/ű*-t mutat, amelynek a hosszúsága nem egyértelmű: *büvön, büvők* (Sylvester kerek zárt magánhangzó után a *v*-t nem írja ki, csak sortörés-kor, tehát ezek az alakok egy kivétellel mindig *büön, büök* formában leírva láthatók).

5. A *fő* esetében *e*-vel váltakozik: *feje* stb., ahogyan a többszótagúak zöme is (*idő, szőlő*), de ez utóbbiakban eleve nem *ű*-t látunk.

6. Mind szó belsejében, mind többszótagú szavak végén látunk egyértelműen hosszú *ő*-t: *győz, szőlő* (disztichonban).

A hosszú [o:] hangot nem érintette hasonló változás. Három olyan adatunk van, amelyekben más nyelvjárások [o:]-ja helyén *u* szerepel Sylvester írásában. Ezek közül a *-tól* toldalékban a zárt magánhangzó tudvalevőleg eredeti, nem záródás következménye. A *-ról* toldalék minden bizonnyal a *-tól* analógiájára mutat zárt magánhangzót; a harmadik adat a *ló* (Sylvesternél *lu*). A többi eredeti [o:]-ra végződő vagy [o:]-t tartalmazó szó Sylvesternél is *o*-t mutat. Érdekes módon a *ló* vs. *tó, szó, hó, jó* különbség nem pontosan felel meg a szavak rövid magánhangzós tövében mutatkozó különbséggel, itt ugyanis a *ló* és a *jó* rövid *o*-t mutat, a többi három szó azonban *a*-t: *lovak, lovon, jovaim, jovaid* vs. *tava, szava, havas* ('holdkóros').

Ezen a ponton foglalom össze azokat a rendszeres váltakozásokat, amelyekben a palatális nem kerek magánhangzók részt vesznek. Ezek a váltakozások részint a kései ómagyarból öröklött hosszúsági váltakozások, részint az azokra rakódott változások, elsősorban az [e:] > [i:] változás következtében álltak elő:

1. *e ~ í* váltakozást látunk abszolút és relatív tövégen (*ige ~ ígít, vinne ~ vinnül, feje ~ fejít*) és tő belsejében (*nígy ~ negyedik, lélek ~ lelke, kenyír ~ kenyeret*).

2. *e ~ é* váltakozást látunk abszolút és relatív tövégen (*beste ~ bestét, gyermekcse ~ gyermekcsét, szerettem ~ szerettél*) és tő belsejében (*kéz ~ keze, hét ~ heted*).

3. Az *e ~ ę* váltakozás kivételes, de előfordul az *elęg ~ eleget* esetében, valamint esetleg ide sorolható a *Máte (Máte) ~ Mátę, Mátęnál (Máténál)*.

4. Az *í ~ ę* váltakozás ott lép fel, ahol nem történt analógiás kiegyenlítés toldalék előtti helyzetben (*hirdetę ~ hirdetím*).

6. Kitekintés: a tololánc kérdése, részleges összehasonlítás Heltai és Károlyi nyelvváltozatával. A hangtörténeti és dialektológiai irodalomban jelen van az a föltevés, miszerint az *i*-zés kialakulása az [e:] hang [e:]-be záródásával függ össze, az utóbbi változás tololáncszerűen idézte elő az [e:] hang [i:]-be záródását,

hogy a kontrasztok megmaradjanak (vö. HEGEDŰS 2006; JUHÁSZ 2009; N. FODOR 2012). Sylvester adatainak vizsgálata és a fentebb elmondottak ezt a föltevést új megvilágításba helyezik; ebben a részben erre reflektálok. A teljesség igénye nélkül tenni fogok némi dialektológiai kitekintést is.

A 16. századot tekintve a magánhangzóknak az a részrendszere, amely az itt tárgyalt jelenségek szempontjából kizárólagosan érdekes, történetileg eredetibb formájában Heltainál és Károlyinál¹⁷ található meg írásban is jól reprezentálva. Az ő írásmódjuk megkülönbözteti az [ɛ:] és az [e:] hangokat, az [i:] és az [i] hango-
kat, és nem mutat *i*-zést (az *e* betű mind Heltainál, mind Károlyinál a nyíltabb [ɛ:] hang jele, a zártabb [e:] jele az *é*). Ha ehhez képest tekintjük Sylvester nyelválto-
zatát, akkor az egyértelmű megfelelések két pontban írhatók le: 1. az eredeti [i:] és [i] hangok egybeesnek [i]-ben; 2. az eredeti [e:] hangnak [i:] felel meg, kivéve szó
végén, egyes lexikális kivételekben és ott, ahol analógiás átvitelrel vagy morfoló-
giai kontrasztörzéssel magyarázható a megmaradása (a korábban mondottaknak
megfelelően). Ezt az 1. ábrán szematikusan is ábrázolom, példákkal.

1. ábra

A magánhangzó-részrendszer megfelelései a három szerző között

magánhangzó	Heltai, Károlyi	Sylvester
[i]	<i>hiszen</i> → <i>hiszen</i>	<i>víz</i>
[i:]	<i>víz</i> → <i>níz</i>	
[e:]	<i>néz</i> → <i>vinne</i>	
[ɛ:]	<i>hét</i> → <i>hét</i>	

Az a hipotézis, miszerint az [ɛ:] hang [e:]-be záródása idézte elő az [e:] hang [i:]-be záródását, csak akkor lenne összeegyeztethető Sylvester adataival, ha feltételeznénk, hogy az általa *é* betűvel jelölt hang már [e:] hangértékű volt. Erre azonban semmi bizonyítékunk nincs, az általa használt írásmód pedig világosan ellentmond ennek. Ebben az esetben ugyanis azt kellene feltételeznünk, hogy a *vinne* és hasonló végén és a *hét* stb. szavakban ugyanaz a magánhangzó állt. Sőt, azt is feltételeznünk kellene, hogy a *cselekedék*, valamint a *cselekedtél* és hasonló igealakok utolsó szótagjában is ugyanaz a magánhangzó állt annak el-

¹⁷ Ismeretes, hogy sem a Heltai, sem a Károlyi műveiben reprezentált nyelvváltozat nem olyan értelemben vett idiolektus, ahogy Sylvesteré annak tekinthető, hiszen fordításukat nem egyedül készítették. Az ő nyelvváltozatuk alatt tehát szigorúan azt értem, ami műveikben következetesen megjelenik, bármilyen szerkesztési és egységesítési tevékenység eredményeképpen is. Ehhez a dolgozathoz a Károlyi-Bibliából csak az Újszövetséget vizsgáltam, ezt Károlyi maga fordíthatta.

lenére, hogy ezeket Sylvester szisztematikusan megkülönböztette az írásban; de említeni lehet még a következőes *elég* írásmódot is (szemben ezzel: *egyéb* stb.). A megkülönböztetés tehát nyilvánvalóan nem lehetne allografikus (szóvégi vs. nem szóvégi helyzet) még elvben sem.

Önmagában az, hogy Sylvester nyelvjárásában az [e:] > [i:] hangváltozás szóvégi helyzetben nem történt meg, még teljes mértékben összeegyeztethető volna a tolólánc-hipotézissel: mivel az [e:] hang szóvégi helyzetben nem fordult elő, feltételezett záródása éppen a szóvégi helyzetű [e:]-re nem tudott nyomást gyakorolni. Az általa alkalmazott grafematikai megoldás ugyanakkor a föntebiekre való tekintettel véleményem szerint kizárja azt.

A 3. táblázat lényegileg ugyanazt az információt tartalmazza, mint az előbbi 1. ábra, de a szemléletesség kedvéért egyetlen ige öt alakjával illusztrálja az eddig mondottakat. Ebből egyszersmind megmutatkozik egy apró, mégis érdekes különbség a Heltai, a Károlyi és a Sylvester által használt nyelvváltozat között. (Nem mindegyik alak van mindhárom szerzőnél dokumentálva, az alakok típusokat képviselnek, a végzések pedig mindhármuknál adatolva vannak.)

3. táblázat

Magánhangzós kontrasztok az igeragozásban a három szerzőnél

Heltai	Károlyi	Sylvester
<i>nézné</i>	<i>nézné</i>	<i>nízne</i>
<i>(ők) néznék</i>	<i>néznék</i>	<i>níznek</i>
<i>(én) néznék</i>	<i>néznék</i>	<i>níznik</i>
<i>néznę</i>	<i>néznél</i>	<i>nízníl</i>
<i>néztę</i>	<i>néztél</i>	<i>níztél</i>

Amint látható, Károlyinál mind az öt alakban ugyanaz a magánhangzó a toldalékban (és ez ugyanaz a hang, mint ami a töben is megtalálható). Heltainál ez már csak az első három alakra igaz; a hosszú (elől képzett) magánhangzó + *l*-re végződő igealakokban a magánhangzó mindenütt [e:]-re egyenlítődt ki (*néznę*, *néztę*, *nézzę*, *nézzę*; az utóbbinak megfelelő igealak Heltai Újszövetségében nem található, Fabuláiban azonban igen: *vesztę* (48), *segítę* (81)). A kiegyenlítőds Károlyinál is megtörtént, csak éppen az ellenkező irányban: mind a négy igei paradigmában az [e:] látható ugyanezekben a pozíciókban (*néznél*, *néztél*, *nézzél*, *nézzél*). Hármuk közül Sylvester az, aki fenntartja a második személyben (is) a *-nıl*, *-ıl* vs. *-tél*, *-(j)él* kontrasztját. Sylvester nyelvváltozata tehát a fonetikai tartalmat tekintve innovatívabb, mint Heltaié és Károlyié, a rendszerszintű kontrasztok fenntartásában azonban az utóbbi két szerzőhöz képest nem újított, hanem fenntartott egy általuk megszüntetett megkülönböztetést. A *níznek* vs. *níznik* megkülönböztetés ugyanakkor minden jel szerint Sylvester nyelvváltozatának újítása. (A *-tél* végződés magánhangzójának ómagyar kori hosszúságához l. E. ABAFFY 1992: 200.)

A 20. században jól adatolt nyelvjárások közül érdekes lenne alaposabban összevetni a fentebb mondottakkal azokat, amelyek a történeti [e:] helyén és a tör-

téneti [ɛ:] helyén két különböző folytatást mutatnak, azaz az öröklött különbséget valamilyen formában fenntartják. Ez egy másik, alapvetően dialektológiai tárgyú dolgozat témája lehetne; itt a teljesség igénye nélkül mindössze arra mutatok rá kitekintésképpen, hogy Sylvester nyelvváltozata nyilvánvaló rokonságot mutat a keleti (nem a nyugat-dunántúli) *i*-ző, valamint a történeti [e:] helyén [ie] típusú diftongust mutató nyelvjárásokkal. Az MNyA. releváns adatai (*kukoricagóré* 304, *mellé* 764, *mögé* 765, *kötné* 865) világosan mutatják, hogy keleten a szóvégi helyzetben nincs záródás, ahogyan Sylvesternél sem volt. Ezekben a nyelvjárásokban a szóvégi magánhangzó a *hét*, *kéz* magánhangzójával (történeti [ɛ:]), a nyugati nyelvjárásokban azonban a *négy*, *néz* stb. magánhangzójával (történeti [e:]) egyezik meg.

7. Összefoglalás. Ez a dolgozat arra tett kísérletet, hogy a Sylvester János műveiben reprezentált nyelvváltozat magánhangzórendszerét, azon belül is a hosszú palatális nem kerek magánhangzók részrendszerét alaposabban megvizsgálja. Az általa φ -vel jelölt hang eloszlását részletesen leírtam, és azt három egyszerű szabályszerűségekre veztettem vissza, jelesül: 1. az [e:] > [i:] változás szóvégen nem következett be; 2. a szóvégen megőrzött [e:] analógiásan szét tudott terjedni (tehát az [e:] > [i:] változás elmaradt) bizonyos jól körülhatárolható morfológiai (rész) paradigmákban; 3. az [e:] meg tudott maradni ott is, ahol a morfológiai kontrasztok fonológiai kifejezésének minimuma került volna egyébként veszélybe. Az elemzés egyszersmind cáfolja – úgy vélem legalábbis – azt a vélekedést, miszerint az *i*-zés kialakulását általánosan az [ɛ:] > [e:] változás idézte volna elő tololánc-szerűen. A dolgozat ezen felül kitekintett bizonyos tágabb összefüggésekre Sylvester magánhangzórendszerében, valamint összevetette azt két kortárs, Heltai Gáspár és Károlyi Gáspár magánhangzórendszerével.

Kulcsszók: Sylvester János, *i*-zés, analógia, hangtörténet, paradigmatisztikus kiegyenlítődés, tololánc.

Hivatkozott irodalom

- E. ABÁFFY ERZSÉBET 1992. Az igei személyragozás. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 184–238.
- E. ABÁFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet [középmagyar kor]. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 598–609.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- DÁN RÓBERT 1973. Sylvester Újszövetségének nyomdai és filológiai hátteréhez. *Magyar Könyvszemle* 89: 355–359.
- N. FODOR JÁNOS 2012. A magyar magánhangzó-rendszert érintő hangeltolódás tendenciájának nyelvjárási vonatkozásai. Az északkeleti nyitódó kettőshangzók kialakulásának lehetséges módjáról. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelv-*

- elmélet és dialektológia* 2. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 136–153.
- HEGEDŰS ATTILA 2006. Húzólánc és/vagy tolólánc, avagy elmélet és (relatív) kronológia. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 4. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 53–57.
- IMRE SAMU 1964. *A magyar huszita helyesírás néhány kérdése*. Nyelvtudományi Értekezések 43. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2009. Nyelvi és nyelvváltozati rendszerek, részrendszerek és mikrorendszerek a térbeliség dimenziójában. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 151–160.
- KAPOSI DIÁNA 2018. A palatális illabiális magánhangzók jelölése Sylvester János Újtestamentum-fordításában. In: BAGYINSZKI SZILVIA – P. KOCSIS RÉKA – SZABÓ GERGELY szerk., *Anyanyelvünk évszázadai* 3. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 25–37.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- PAPP LÁSZLÓ 1963. *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SIMON ESZTER – SASS BÁLINT 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. In: PRÓSZÉKY GÁBOR – VÁRADI TAMÁS szerk., *Nyelvtechnológiai kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 243–264.
- SYLVESTER JÁNOS 1989. *Sylvester János latin–magyar nyelvtana*. Fordította C. Vladár Zsuzsa. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 185. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Long palatal vowels in Sylvester’s dialect: Sound change and paradigmatic effects

This paper examines the system of long palatal unrounded vowels in the variety of early Middle Hungarian represented by János Sylvester. The analysis shows that in Sylvester’s orthography the letter *ę* originally denoted an [e:] vowel which was not affected by the [e:] > [i:] shift in word-final position. This word-final [e:] was extended analogically within certain morphological paradigms and was preserved in contexts where the phonological expression of specific morphological contrasts would otherwise have been endangered. The paper provides a detailed account of the diachronic phonological and paradigmatic aspects of these processes, and it challenges the general applicability of the push-chain theory to the development of the *i*-shift. In a broader perspective, the study compares Sylvester’s data with the language use of Gáspár Heltai and Gáspár Károlyi, as well as with later dialectal developments.

Keywords: János Sylvester, Hungarian palatal vowel raising, analogy, historical phonology, paradigmatic levelling, push-chain.

CSER ANDRÁS
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont